

Mots d'Arbúcies, mots del Montseny (I)

JORDI DORCA

El terme municipal d'Arbúcies és, segons indiquen les ressenyes, el més extens de la comarca de la Selva. Consta d'uns 86 km quadrats i la seva població, majorment concentrada a la vila d'Arbúcies, supera amb escreix la xifra de 6.000 habitants, els quals són actualment coneguts com *els vinyers* o *els de la vinya*, atesa la seva dedicació a aquesta art de conreu en època contemporània.

A més d'aquesta designació humorística, hi havia hagut, recordem-ho, la històrica de *matavalons* (o *matavolons*; *matavulons* en el DCVB), expressió avui un xic desusada però continguda en la dita: *Gent d'Arbúcies, gent d'astúcies: matavalons!* Cal dir que aquesta darrera apel·lació es justifica pel record d'una feta bèlica notable, en què els arbuciençs aconseguiren de derrotar un regiment sencer de soldats valons, del bàndol borbònic, durant la guerra de Successió¹.

Ara, però, ens convé de tornar al dia d'avui per a remarcar, si més no, que l'apel·latiu *isard* és, des d'ací (i des d'altres indrets del sector Guillerics-Montseny que nosaltres hem explorat recentment²), el terme, dèiem, amb què generalment

són designats els veïns de Sant Hilari Sacalm, probablement per al·lusió al seu suposat temperament esquerp o esmunyedís; designació igualment humorística que aquells, els santhilariencs, sarcàstics, s'afanyen a contrarestar amb la dita: *De Sant Hilari a Arbúcies, dotze dones, tretze bruixes...*

Tot, doncs, té els seus matisos i colors. I de retrets n'hi pot haver, com és natural, en diferents sentits i arreu. En efecte, algunes expressions de les que sentim en aquests verals d'Arbúcies –o al veïnat de Joanet³– són clarament pejoratives, o interpretables com a imputació de misèria: *Els de Santa Coloma [de Farners] tanquen la porta amb feixina*. O bé es relacionen, aquestes expressions, amb activitats tradicionals. N'és un bon exemple l'expressió que serveix per a saludar els veïns de Breda, els quals són coneguts com *els cul-d'olla* (amb *o* tancada), per la seva relació amb la producció d'objectes de terrissa.

En altres ocasions la creativitat de l'imaginari arbucienç anava bé per a esperonar els infants perquè s'acabessin allò que els havien posat per menjar: *Si no menges, et portarem quinze dies a cal Prim de Santa Fe [del Montseny]*, on s'alludeix a un mas poc trobadís i actualment enrunat del municipi veí.

El llenguatge desinhibit d'aquests indrets té, com es pot veure, respostes i rèpliques per a tot, àdhuc per a allò que l'esguard humà no acaba de copsar. I així, si l'infant d'Arbú-

Veïnat de Joanet

FOTO: MARC DORCA

1. Aquest episodi tingué lloc el 14 de gener de 1714, i ha estat recollit per Enric Casals i Ginesta en l'article intitulat *Arbúcies, gent d'astúcies matavalons*, publicat l'any 1987 dins «Monografies del Montseny / 2», pp. 159-180.
2. Els municipis a què em refereixo són, en concret, els d'Amer, Anglès, Arbúcies, la Cellera de Ter, Espinelves, Folgueroles, Osor, St. Hilari Sacalm, St. Julià de Vilatorrada, St. Sadurní d'Osormort, Sta. Coloma de Farners, Susqueda, Tavèrnoles, Viladrau i Vilanova de Sau.
3. Cal assenyalar que aquest veïnat d'Arbúcies depèn del bisbat de Vic des del punt de vista de l'administració eclesiàstica, mentre que la resta del municipi depèn, en canvi, del de Girona. I és precisament la riera d'Arbúcies la que en aquests verals fa de partió entre els dos bisbats i la que, alhora, sol prendre's com a límit natural per a distingir les terres de les Guillerics *stricto sensu* de les que ja són de l'àrea del Montseny.

cies demanava *d'on vénen els nens*, i ho demanava, és clar, en escaure's una naixença en particular, la resposta podia ser: *En Tal ha arribat en un carro, dins un bocoi de vi*. Resposta que, de retruc, ens torna a recordar la importància que ha tingut la producció de vi en aquesta zona.

Mots d'aquest caire són precisament els que s'escolen, ja fora de qüestionari, en els etnotextos produïts per Josep Bover, de Joanet, on no manquen, doncs, els comuns *brisa*, *cup*, *maiol*, *rapa*, *semal* o el singular *vi orro* 'vi aspre'⁴. Podem afegir-hi, a això, l'assignació de gènere masculí que constatem en el cas del substantiu *sarment* (*el sarment*), encara que, en aquest punt, és cert que es nota una moderada vacil·lació en els informants entrevistats pel MEMGA (Museu Etnològic la Gabella) i pel col·lega Rafael Vilà devers el darrer tombant de segle; en aquests enregistraments es confirma, doncs, que aquest element hi pot ser ocasionalment tractat com a femení: «... i es van morir *les sarments*» (fonoteca MEMGA), «*la sarment americana*» (fonoteca R. Vilà).

D'altra banda, en les sessions enregistrades a Joanet el mes de juliol del 2009 s'han pogut destriar uns quants mots del llenguatge dels carboners. Sense voler ser exhaustius ni monogràfics, hi hem pogut confirmar, entre altres, els substantius *bitlla*, *bitllada*, *donafums* 'burxa per a fer respirar la pila', *enterradora* 'cabàs per a dur la terra amb què es colga la pila', *pila* (*carbonera*), *plaça* (*carbonera*), i sobretot el verb *envelaiar*⁵ (en forma ioditzant, notem-ho), relacionat amb *vela*, segons interpretació de Joan Coromines (DECLC).

Envelaiar 'cobrir les sàrries de llenyeta' és, a més, verb d'interès notable pel fet que la seva presència ací contrasta, diguem-ho així, amb la del geosinònim *embalumar* que sentim, en canvi, en indrets molt propers de les Guillerries (Susqueda, Vilanova de Sau) i fins a Collsacabra.

Gràcies al mateix informant hem aplegat, en conversa semidirigida i per mitjà de qüestionaris força flexibles, alguns mots de la indústria surera: *alzina* (*olina* o *aulina* en punts de les Guillerries, sobretot al terme de Susqueda); *pelagrí* 'primer suro que dóna l'alzina quan no ha estat mai pelada' (pronunciat amb un sol accent, com a Sta. Coloma de Farners); *sura*

'primera pelada del suro' (DCVB: [només] la Selva). I mots de bosc en general: *bitxac* 'arrel principal de l'arbre', *cabauma* 'cova petita', *capçoi* 'capçada de l'arbre', *cavorca* 'soca d'arbre borat', *gat marc* 'gat salvatge' (també sentit a Osor), *marmanya* 'fullaraca, brosta', *pedregoleig* 'claper, pedrera' (DCVB: Empordà, Garrotxa, la Selva, Costa de Llevant), *picassa* 'destral de llenyater' (a Joanet, i també a la Cellera de Ter), *relisseguer* 'conjunt d'arrels', *riquerar-se* 'emmalurar-se la fusta' (ús també observat per nosaltres a Viladrau i a Vilanova de Sau), *saula* 'saule' (remarqueu-ne el gènere femení⁶), *tanyar* 'treure tanyes' (verb que el DCVB només localitza al Montseny).⁷

N'hi ha d'altres, però, que s'han obtingut exclusivament per mitjà de qüestionaris. Mots de la «domus» i el seu entorn: *cúrria* 'corriola', *nansa* 'ansa', *picot* 'pala de safareig' (també observat a Espinelves i Viladrau), *pitjot* 'pitjador per a la llar de foc', *ràfec* 'barbacana', *llisquet* 'balda' (com a Amer i a la Cellera de Ter; DCVB: Empordà), *rescals* 'cendra i caliu' (element transpirinenc, car també hi és en rossellonès [DCVB]), *saurar*⁸ 'masegar la roba en rentar-la' (conviu amb *fregar* i *maurar*), *serra* 'carena de la teulada', *xarnera* 'frontissa' (que conviu amb *francisa*, *franquisa*, *frontisa*).

Eixint del veïnat de Joanet, l'ambient de pagès l'hem trobat molt ben representat en l'entrevista a Mas Oller, on Francesc Serradó ens ofereix alguns mots que sobresur-

Mas Oller (vall de Liors)

FOTO: MARC DORCA

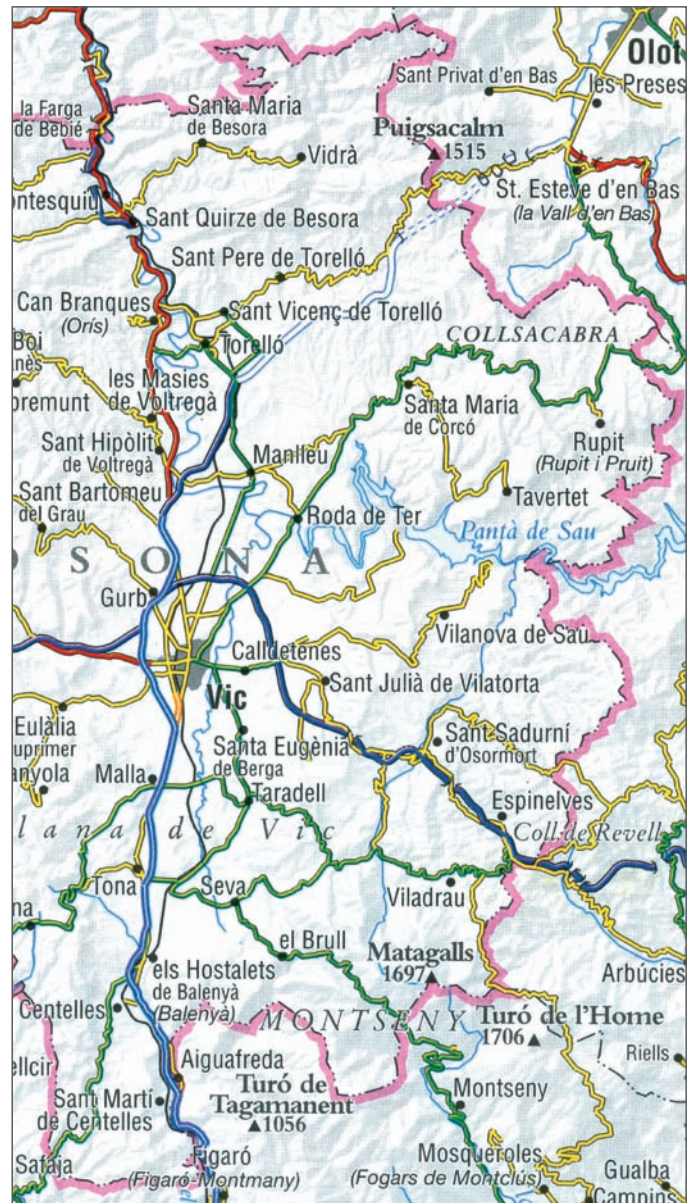
- L'adjectiu *orro*, absent del DIEC-2, també el trobem a Anglès i a Osor, i s'aplica igualment al vi aspre, o al vi sec o fort de gust.
- Afegiu-hi *envelai* (*envelall*) 'petit feix de ramassa amb què es cobreix el carbó dins la sàrria' (fonoteca MEMGA, 2002), i remarqueu la grafia *embal·lall* que ens dóna el DCVB, amb què es mostra la discrepància d'interpretació amb Joan Coromines; constatem, a més, que *envelallar* i *envelall* no tenen entrada en el DIEC-2, i que tampoc no n'hi té el verb *embal·llar*.
- Segons el DCVB, aquest substantiu és femení a la Garrotxa, l'Empordà i Pineda.
- Aquí, en aquest apartat, encara hi podríem afegir els substantius *baraca* 'ocell de bardissa' (fonoteca R. Vilà), *bullidor* 'brollador, lloc on l'aigua ix de terra' (que recollim al mas Oller d'Arbúcies), *caluix* 'tija' (fonoteca R. Vilà) i *oradella* 'orada petita' (fonoteca MEMGA, 2001), que el DCVB localitza a Mallorca.
- Verb que nosaltres, pel nostre compte, confirmem també a Espinelves, Folgueroles, Sta. Coloma de Farners, Susqueda, Viladrau i Vilanova de Sau. L'ALDC el situa a Collsacabra (Q 414: Sta. Maria de Corcó).

ten: *bisaroca* ‘espantaocells’, *perxellera* ‘pal de paller’ o el familiar *bolquet* ‘carro de trabuc’ (també a St. Hilari Sacalm i a Susqueda; DCVB: àrees del català occidental). Hi sona arcaic, en canvi, el substantiu *catafal* ‘taula per a la matança del porc’, ús certament recessiu que tanmateix hem observat en altres indrets de les Guilleries i a Collsacabra (a Susqueda, primavera del 2008, i a Vilalleons [St. Julià de Vilatorça], tardor del 2007)⁹.

No cal dir que les mateixes entrevistes, tant a Joanet com a Mas Oller, ens han fornint interessants informacions d’ordre etnogràfic: com la que ens assabenta que la garbera era ací generalment conformada per dotze garbes, tot i que també hi era factible la *quinzena*, feta amb quinze; o la informació que dóna compte de l’existència de la *joera*, instrument que serveix per a junyir un sol animal, també conegut a Santa Coloma de Farners amb aquest mateix nom (DCVB: *jouet*¹⁰ o *forcasset* a València, *jou d’una bística* a Mallorca); o la que ens assabenta de l’ús de l’eina anomenada *fauça* (< *falça*), eina dentada, semblant al volant, o de l’ús del *llogador* (també dit *garrot*) per a lligar les garbes.

Tot això, és clar, caldria completar-ho assenyalant que *alfals* (*fals* o *ufals* en la pronúncia d’ací) ‘*Medicago sativa*’, és clarament dominant enfront del geosinònim *userda*, i que aquesta relació es capgira, segons les nostres observacions més recents, en altres indrets de les Guilleries, com ara Amer, Anglès i la Cellera de Ter. En relació amb això, interessa destacar que en alguns dels nostres informants de l’àrea del Montseny (Espinelves, St. Sadurn d’Osormort, Viladrau) el substantiu *userda* fa referència a «tot el verd en general» i, per tant, aquest element –si més no entre aquests informadors– hi ha esdevingut hiperònim, no solament de *fals*, *meuca* (< *melca*) o *reigràs* (< anglès *ray-grass*), sinó també de qualsevol element d’aquest camp semàntic.

Hi ha, en fi, altres elements del lèxic als quals l’enquestador ha volgut parar atenció. Em refereixo ara a mots i perífrasis que tenen a veure amb el cos humà o amb accions i aspectes que s’hi relacionen. Les respostes d’aquestes qüestions corresponen, en aquest municipi, a Josep Bover i Anna M. Ballús, els quals ens donen, entre altres, mots com ara *call* ‘palmell de la mà’ –no a la vila Arbúcies, però sí a Joanet, i també a Sant Hilari i Espinelves–, compartit amb el baleàric (ALDC: Mallorca, Menorca); *carnot* ‘bossa de pus’; *corissor* ‘picor’ (DCVB: [només] Olot); *eixavuirar* ‘esternudar’ (del llatí EXAUGURIARE) i el postverbal *eixavuiro*

‘esternut’ (formes que encara són ben vives, em diuen, àdhuc entre parlants joves); *esquitllar* ‘relliscar’ (en ús intransitiu; també a Collsacabra); *farda* ‘brossa a l’ull’ (ALDC: rossellonès, la Garrotxa, Collsacabra i fins al Vallès); *garró* ‘turmell’ (en clara recessió); *gitar* ‘perbocar’ (encara usat pel jovent, segons el testimoni de Rafel Vilà); l’adjectiu *jup* ‘cot’; *natjada* ‘cop donat a les natges’ (sovint pronunciat *natxada*); *oristella* ‘inflamació aguda i sèptica dels dits’ (també

9. De l’ambient de pagès, podríem esmentar, encara, altres elements lèxics que, havent estat observats ací, es poden comparar amb els resultats que ja han estat publicats en el volum IV de l’ALDC, íntegrament dedicat al camp i als conreus: *sèguel* ‘sègol’ (forma que confirmem en tota l’àrea de Guilleries i a Collsacabra; ALDC Q 796: Begur, Camallera, Campins, Cruïlles, Girona, Sta. Maria de Corcó, Campins, Tossa de Mar, Tordera); *carbassot* ‘estoig per a guardar la pedra d’esmolador la dalla’ (mot que observem també a Folgueroles, St. Julià de Vilatorça, St. Sadurn i Susqueda; ALDC Q 818: Campins, Cànoves, les Llosses, Planoles, Querolbs, St. Privat d’en Bas, Sta. Maria de Corcó, Tordera, Tossa de Mar); *acarbonar-se* ‘emmalaltir-se de carbó els cereals’ (Espinelves, Folgueroles, Osor, Tavèrnoles, Vilanova de Sau; figura en ALDC Q 801: Avià, i Banyoles, entre altres); *ansí* ‘peça que subjecta l’animal en el jou de coll’ (com a Espinelves, Sta. Coloma de Farners, Susqueda,

Tavèrnoles; ALDC 877: Campdevànol, Campins, Cruïlles, Lledó d’Empordà, les Llosses, Oix, Palamós, Prats de Lluçanès, St. Privat d’en Bas, Sentmenat, Tordera); *rasa* o *so(l)lc* ‘sot que fa l’arada’ (en tota l’àrea de Guilleries, però en canvi *rega* a Susqueda i a Collsacabra; ALDC Q 898: *rega* en molts punts septentrionals del català central, i fins a Girona, però ja *solc*, pron. [sok], a Sta. Maria de Corcó, i *rasa* a Llagostera, entre altres llocs); *crestai* ‘cavalló, llom de terra entre dues sembradures’ (en tota l’àrea de Guilleries, a voltes en la variant *crístai*; ALDC Q 899: *cavallú* és la forma que majorment trobem en català septentrional o rossellonès, i *crestai* la que trobem en baleàric); *retranga* ‘rabasta’ (com a Espinelves, St. Sadurn d’Osormort, Tavèrnoles, Vilanova de Sau; ALDC Q 936: *rabasta* s’imposa en el dialecte septentrional, però *rabasta* i *retranga* competeixen en la resta del domini lingüístic).

10. ALDC Q 873: [ʃov’et] al Puig de Sta. Maria (Horta de València).

a Espinelves, Osor i St. Hilari Sacalm); *queco*¹¹, amb *e* oberta, ‘tartamut’ (mot d’origen onomatopèic, de continuïtat occitano-catalana, típicament septentrional); *piulots* ‘fred intens al cap dels dits’ (forma que s’endinsa en terres septentrionals del bloc occidental); *reveixí* ‘repeló’ (confirmat en diferents indrets de la zona de Guillerics-Montseny¹²); *rodesa* (*de cap*) ‘rodament, mareig’, i les locucions verbals *anar a raderescules* ‘reular’ i *anar d’esquitx*¹³ ‘tenir còlic’ (que no he trobat en el DCVB).

Encara dins aquest apartat corporal, trobem molt remarcable la presència del substantiu *tatxa* ‘llombrícol’¹⁴, associació de significat i significat que no hem sabut trobar en el DCVB ni en l’ALDC, tot i que ens l’esmenten, com a primera resposta de qüestionari, els nostres informants de Sant Miquel de Cladells i de Sant Pere Cercada (en terme, tots dos, del municipi veí de Sta. Coloma de Farners), i també ací, al veïnat de Joanet, com a segona resposta de qüestionari.

Per acabar, voldríem assenyalar que algunes de les variacions formals que es manifesten en el lèxic d’aquests indrets, com és ara la il·lustrada pel doblet *brinxa/inxa* ‘estella a la pell’, suggereixen que determinades isoglosses tendeixen a diferenciar, en clau geolingüística, les regions del Montseny i de les Guillerics entre elles, i així, mentre que, d’una banda, Espinelves, Viladrau i Arbúcies coincideixen en l’ús de *inx*¹⁵ per a referir-se a aquest objecte, de l’altra, en canvi, els nostres informants de les Guillerics hi tenen *brinxa* (però: *brinxa* i *inx*, és a dir, totes dues al veïnat de Joanet).

I no solament en el lèxic s’albira aquesta partió: la mateixa distribució areal o una de molt semblant és confirmada pel tractament de la vocal del substantiu *mes* ‘porció de l’any’; hi tenim, doncs, *e* oberta a la majoria de les Guillerics (com a la

Garrotxa, nord d’Osona, Girona), però, en canvi, *e* tancada a Viladrau i a Arbúcies (encara que *e* oberta a Joanet).

Es tracta de diferències tan subtils com vulguem –o tal vegada trivials, podríem pensar–, però que tanmateix ens ajuden a caracteritzar, amb la precisió que ara ens cal, el català d’aquestes terres septentrionals¹⁶ i a situar-lo, per tant, en el lloc que li correspon dins el complex marc de la nostra llengua històrica. Deixarem, però, per a una altra ocasió altres aspectes de geovariació que no són sinó la concreció, en dades, d’aquest propòsit de recerca. ♦

DEDICATÒRIA

- Als nostres soferts informants: Anna M. Ballús, Josep Bover i Francesc Serradó. I als nostres amics del Museu Etnològic del Montseny la Gabella (MEMGA), que ens van facilitar l’accés a la seva extensa fonoteca i van fer de mitjancers en la comesa de recaptar informadors de la vila d’Arbúcies.
- A Carme Torelló (del Servei de Català d’Arbúcies) i a Núria Tort, etnolingüista, compiladora de mots. I d’una manera molt especial a l’amic Rafael Vilà, expert entrevistador, que amablement ens ha facilitat l’accés a la seva fonoteca temàtica.

SIGLES EMPRADES

ALDC = Joan VENY i Lídia PONS GRIERA, *Atles lingüístic del domini català*, 4 volums publicats, Barcelona [La indicació Q seguida d’una xifra fa referència al número de la pregunta del qüestionari segons la numeració que figura en aquests volums.]

DCVB = A.M. ALCOVER, F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 volums, Palma de Mallorca.

DECLC = J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 volums, Barcelona.

DIEC-2 = INSTITUT D’ESTUDIS CATALANS, 2a edició, Barcelona.

11. En les nostres recerques trobem, en canvi, la variant *quec*, amb *e* tancada, als municipis de Folgueroles i Tavèrnoles, i igualment a la vall de Torelló i en punts del Lluçanès; es tracta, en realitat, d’un element lèxic tardanament documentat en català però que fou incorporat per Fabra al *Diccionari general en comptes del sospitós tartamut*. Mot sospitós, en aquell moment i segons Fabra, per raó de castellanisme, per bé que més endavant es comprovà que aquesta recança no era justificada, i per tant aquest substantiu ha acabat figurant, tal com havia de ser, en els conseqüents diccionaris normatius.
12. Cal llevar-ne, emperò, el sector de les Guillerics més proper a la plana de Vic (Folgueroles, St. Julià de Vilatorrada), on crec que *repeló* hi és dominant.
13. Amb significat semblant, també hi és possible, a Arbúcies, la perífrasi *anar llati* (ALDC Q 169: Tordera).
14. Per més indiferents o escèptics que vulguem ser, no podem deixar de remarcar que, en general, el mot *tatxa* introdueix en català –i també en occità i en francès– la idea de màcula com a significat bàsic en molts dels contextos en què pot aparèixer. Aplicat a aquesta part del cos, se’ns presenta, a més, la possibilitat que aquest ús tingui alguna relació amb una cosmovisió de tipus dualista (com podria ser la representada pels càtars occitans en el seu moment) que vegi en aquesta part del cos el senyal de pertinença al món material, entès, aquest, com a obra del maligne i, doncs, en contraposició al món espiritual, entès, aquest sí, com a autèntica creació divina. El cas és, però, que no hem pogut trobar, fins ara, prou elements de suport que ens portin a cop segur per aquesta línia d’interpretació. Cal observar, en relació amb aquest mot, que no ens consta l’existència d’aquesta accepció en les llengües occitana i francesa. Més en general, en canvi, la traça occitana sí que ens ha deixat algun testimoni en el llenguatge d’ací: un bon exemple d’aquesta influència el constitueix la varietat de poma coneguda com a *poma de paradís* (fonoteca R. Vilà; cf. Joan Veny «La interferència occitana en l’obra epidemiològica d’Antoni Girauld», dins *Contacte i con-*

trast de llengües i dialectes, p. 200, 2006), i tal vegada el substantiu *trauca* ‘renou’ que hem enregistrat a Joanet i que confirmem a Osor.

15. En el darrer article que el professor Joseph Gulsoy ha dedicat a aquest tipus lèxic («Més sobre l’origen del cat. *inx*, *inxar*, i cast. *hinch*» dins de *Estudis Romànics*, núm. 26, pp. 15-37, 2004), aquest autor, esbandint dubtes, conclou que l’origen de *inx* ha de ser tingut per ben genuí, però no hi esmenta la variant *brinxa*, que és dominant a les Guillerics.
16. Cotejant els nostres resultats amb els que ja han estat publicats per l’ALDC (4 magnífics volums fins ara), sembla inqüestionable que l’àrea Guillerics-Montseny (que ha estat explorada per nosaltres del 2006 ençà) participa, en un grau que podríem considerar moderat –i amb matisos, és clar, segons els indrets– del conjunt de trets lingüístics que caracteritzen els parlars septentrionals del català central; en aquest sentit i a tall d’exemple, hi són ben representatius, per la seva potència distintiva, alguns elements del lèxic corporal que s’han citat en aquest article. Així, a Arbúcies, com hem pogut veure, hi són usats els substantius *farda*, *queco*, *reveixí* i *rodesa* (*de cap*), solucions típicament septentrionals, i d’extensió notable en la cartografia de l’ALDC (volum I, en aquest cas); però, en canvi, no hi són, a Arbúcies –ni en general en tota l’àrea Guillerics-Montseny–, elements com ara *cel* (*de la boca*) ‘paladar’, *clavillar* ‘turmell’ (i ses variants), *narius* ‘forats del nas’ o *tacons* ‘galteres’, els quals, bé que d’una manera no tan extensa, es localitzen, segons la mateixa cartografia, en terres del nord del català central i en rossellonès.